

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΣΤΑΜΑΤΗ ΚΑΡΑΤΖΑ
ΑΝΑΤΥΠΟ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΟΙ ΕΞΑΜΕΤΡΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΤΩΝ ΧΦΦ PARIS. GR. 2750A,
φφ. 1-88 ΚΑΙ VATIC. GR. 1898, φφ. 342-393^ν

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ
(Με πίνακες 1-4)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1990

ΟΙ ΕΞΑΜΕΤΡΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΤΩΝ ΧΦΦ PARIS. GR. 2750A,
φφ. 1-88 ΚΑΙ VATIC. GR. 1898, φφ. 342-393^v

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ

(Με πίνακες 1-4)

Στα φφ. 1-88 του χφ Paris. gr. 2750A μας παραδίδεται πόνημα με διάταξη σε λογοτεχνική μορφή των 100 κεφαλαίων, όπως συνηθίζεται στη βυζαντινή και ειδικότερα στην ασκητική γραμματεία¹. «Το έργο», γράφει ο Εύδ. Θ. Τσολάκης, «μας έχει διασωθή χωρίς την αρχή του, όπου πιθανόν να μνημονευόταν και το όνομα του συγγραφέα του. Αρχίζει από το λβ' κεφάλαιο... Στην πραγματικότητα το έργο αυτό είναι ένα συνοθύλευμα έμμετρου και πεζού λόγου. Κάθε κεφάλαιο περιλαμβάνει στην αρχή τέσσερις εξαμέτρους στίχους· ακολουθούν ύστερα τέσσερις ιαμβικοί και τέλος οκτώ μικροί ανακρεόντειοι στίχοι. Ακολουθεί ανάπτυξη σε πεζό και σχόλια στο περιθώριον»².

Στο παραπάνω μικτό κατασκευάσμα αναφέρθηκε ήδη στα 1875 ο E. Miller³, ο οποίος και δημοσίευσε δείγμα της μορφής ενός κεφαλαίου⁴, αλλά από την εποχή εκείνη ως τις μέρες μας δεν επιχειρήθηκε λύση του ζητήματος της προέλευσης του όλου ή των μερών του έργου⁵, ώστε τα κεφάλαια αυτά

1. Βλ. K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. 1, Αθήναι 1897, (φωτ. ανατ. 1974), σ. 278.

2. Βλ. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή στη μελέτη του ποιητικού έργου του Κωνσταντίνου Μανασσή και κριτική έκδοση του μυθιστορηματός του «Τα κατ' Αρίστανδρον και Καλλιθέαν»*, [ΕΕΦΣΑΠΘ, Παράρτημα 10], Θεσσαλονίκη 1967, σ. 26 και σημ. 1. Οφείλω να εκφράσω και από τη θέση αυτή θερμές ευχαριστίες στον καθηγ. Εύδ. Θ. Τσολάκη, που με παρότρυνε να ασχοληθώ με το θέμα της πατρότητας των στίχων και έθεσε στη διάθεσή μου φωτογραφίες του χειμένου των χφφ Paris. gr. 2750A και Vatic. gr. 1898.

3. Βλ. E. Miller, *Poème moral de Constantin Manasses, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, 9 (1875) 24-28.

4. 'Ο.π., σ. 26-28.

5. Η έρευνα αυτή πραγματοποιείται τώρα στο πλαίσιο ενός προγράμματος της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Παράλληλα έχει εκπονηθεί ήδη εργασία που εξετάζει τους ιαμβικούς στίχους από τον φιλόλογο Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη [με τίτλο *Ανδρονίκου Παλαιολόγου Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, κριτική έκδοση (δακτυλόγραφο), Θεσσαλονίκη 1984] και ετοιμάζεται σχε-

να θεωρούνται ως *Anonymi capita moralia*⁶. Παρόμοια επιφύλαξη εκφράζει και ο P. Canart όταν περιγράφει τα φφ. 342-394^v του χφ Vatic. gr. 1898⁷: δύο, συνεπώς, χειρόγραφα μας παραδίδουν —κι αυτά σε αποσπασματική μορφή⁸— το έργο:

α) *Paris. gr. 2750A* = P. Το χφ P, χρονολογημένο από τον Omont στον 13ο αι.⁹ και άλλους στον 14ο¹⁰, προέρχεται από τη Βιβλιοθήκη της μονής της Αγίας Αναστασίας¹¹. Περιγραφή του χφ P, βασισμένη στην αυτοψία του από τον Γιώργο Κεχαγιόγλου¹², βρίσκει κανείς τώρα στην εργασία του Δ. Κωνσταντινίδη¹³. Τα κείμενα που μας απασχολούν βρίσκονται στα φφ.

τική εργασία για το *Ηθικό ποίημα* του Κωνσταντίνου Μανασσή βασισμένη στα χφφ *Paris. gr. 2750A* και *Vat. gr. 1898* από τον καθηγ. Εύδ. Θ. Τσολάκη. Πρβλ. και Δ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 9, σημ. 3.

6. Βλ. H. Omont, *Inventaire Sommaire des Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τόμ. 3, Paris 1888, σ. 35.

7. Βλ. P. Canart, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices manu scripti recensiti Codices Vaticani graeci* (cod. 1745-1962), τόμ. I, *Codicum enarrationes*, In *Bibliotheca Vaticana MCMLXX* (1970), σ. 575-576: «*Incerti poemata didacticum* capitibus centum efformatum, versibus hexametris, iambicis, anacreonticis scriptum; unicuique capiti subiunctus est commentarius; praeterea marginibus adscripta sunt scholia danturque glossae interlineares rubral ad vv. hexametros (idem opus, initio pariter mutilum at nostro plenius, exstat in cod. *Paris. gr. 2750A*, ff. 1 sqq.)».

8. Το χφ *Paris. gr. 2750A* αρχίζει από το λβ' κεφάλαιο και παραλείπει πέντε ενδιάμεσα, ενώ το χφ *Vatic. gr. 1898* αρχίζει από το νθ' κεφάλαιο.

9. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τόμ. 3, σ. 35. J. Darrouzès, *Les manuscrits du monastère Saint-Anastase pharmacolytria de Chalcidique*, *REB* 12 (1954) 54 [= *Littérature et histoire des textes byzantins*, Variorum Reprints, London 1972, I, 54]. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή*, σ. 22.

10. Βλ. E. Miller, *Poème moral*, σ. 24. O. Mazal, *Das Moralische Lehrgedicht in cod. *Paris. gr. 2750A*—ein Werk eines Nachahmers und plagiators des Konstantinos Manasses*, *BZ* 60 (1967) 250. Του ίδιου, *Der Roman des Konstantinos Manasses, Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der fragmente* [*Wiener Byzantinische Studien*, IV], Wien 1967, σ. 63. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [Handbuch der Altertums-wissenschaft, XII.5.1] München 1978, σ. 126. Πρβλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 19-20.

11. Βλ. E. Miller, *Poème morale*, σ. 25. J. Darrouzès, *Les manuscrits du monastère Saint-Anastase*, σ. 54. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 18.

12. Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά και από τη θέση αυτή τον καθηγ. Γιώργο Κεχαγιόγλου που ανταποκρίθηκε πρόθυμα στο γράμμα μου να δει και να περιγράψει αναλυτικά το χφ *Paris. gr. 2750A*.

13. Βλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 15-20.

1-88 και η αρίθμηση των κεφαλαίων αρχίζει, όπως είδαμε παραπάνω, από το τριακοστό δεύτερο (λβ') κεφάλαιο, επειδή το χφ P είναι ακέφαλο¹⁴. Τα εξαμετρικά τετράστιχα όμως δεν αντιστοιχούν στον αριθμό από λβ'-ρ', γιατί έχουν εκπέσει φύλλα από το χφ P¹⁵. Έτσι μας παραδίδονται μόνο 63 τετράστιχα, δηλ. 252 συνολικά στίχοι.

β) Vatic. gr. 1898 = V. Το χφ V χρονολογείται στον 14ο αι. και τα κείμενα που μας ενδιαφέρουν βρίσκονται στα φφ. 342-394^v. Περιγραφή του χφ V βρίσκει κανείς στον κατάλογο των ελληνικών χειρογράφων της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, συνταγμένο από τον P. Canart¹⁶. Το χφ V ακολουθεί το κείμενο του χφ P και, όπως έδειξε ήδη ο Δ. Κωνσταντινίδης¹⁷, και τα δύο έχουν ένα κοινό πρότυπο. Το χφ V περιέχει τα κεφάλαια νη'-ρ'¹⁸. Είναι και τούτο ακέφαλο και παραδίδει 42 τετράστιχα, δηλ. 168 συνολικά στίχους που μας αφορούν.

Το γεγονός ότι στα φφ. 346^v-350^v του χφ Vindobon. phil. gr. 149¹⁹ σώζονται «Κεφάλαια διά στίχων ιαμβικών περί αρετής και κακίας του Παλαιολόγου κυρού Ανδρονίκου Κομνηνού του υιού του τρισμακαρίστου και αιολίδιμου σεβαστοκράτορος»²⁰, μερικά από τα οποία ταυτίζονται με τα ιαμβικά τετράστιχα που περιέχονται στα γνωστά μας χφφ P και V²¹, λύνει οριστικά το πρόβλημα της απόδοσης των ιαμβικών στίχων του «συνοθυλεύματος» που συνέταξε ο άγνωστος ανθολόγος. Τους ιαμβικούς στίχους περιλαμβάνει στην κριτική έκδοση των «Κεφαλαίων περί αρετής και κακίας» του Ανδρονίκου Παλαιολόγου ο Δ. Κωνσταντινίδης²². Τα ιαμβικά τετράστιχα, λοιπόν, της συλλογής των χφφ P και V είναι έργο του Ανδρονίκου Κομνηνού Βρανά Δούκα Αγγέλου Παλαιολόγου, γιού του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου, που ήταν αδελφός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282)²³,

14. Βλ. E. Miller, *Poème morale*, σ. 25. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή*, σ. 26, σημ. 1.

15. Λείπουν τα τετράστιχα των κεφαλαίων λγ', λδ', με', μη' και μθ', βλ. σχετικό πίνακα παρακάτω.

16. Βλ. σχετική παραπομπή στη σημ. 7 εδώ.

17. Βλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 20-41.

18. Βλ. σχετικό πίνακα παρακάτω.

19. Περιγραφή του χφ. βλ. στον κατάλογο του H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, τόμ. I, Wien 1961, σ. 250-255.

20. 'Ο.π., σ. 255. Βλ. ακόμη K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, τόμ. Β', σ. 160. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 8.

21. 'Ο.π., σ. 8-12.

22. 'Ο.π., σ. 28-45.

23. Για το πρόσωπο βλ. A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologoi*.

ενός λογίου δηλ. του 13ου-14ου αι. ($\pm 1261/1268 - \pm 1325$)²⁴, στα χρονικά όρια του οποίου εμπίπτει και η γραφή των χφφ Ρ. και V.

Η ερευνητική προσπάθεια, που σχετιζόταν με τη διακρίβωση του ζητήματος σε ποιόν ανήκουν οι εξαμέτροι στίχοι των παραπάνω χειρογράφων —και που αποτελεί στόχο αυτής της ανακοίνωσης— αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολη και από το γεγονός ότι ο ανώνυμος βυζαντινός ανθολόγος παραλλάσσει συχνά το αρχικό πρότυπο των κειμένων²⁵.

Με τους εξαμέτρους στίχους, όσο μπορώ να ξέρω, δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα κανείς από τους ερευνητές· επομένως και όσοι αναφέρθηκαν σ' αυτούς παρέβλεψαν το ζήτημα της πατρότητάς τους²⁶. Ο Ε. Miller —που χρησιμοποίησε το χφ Ρ στη μελέτη του για το *Ἡθικὸ ποίημα* του Κωνσταντίνου Μανασσή²⁷ (έργο που περιλαμβάνεται στο ίδιο χειρόγραφο) και εξέδωσε, όπως είδαμε²⁸, ένα απόσπασμα από το «συνοθύλευμα»—αναφορικά με τους εξαμέτρους γράφει: *quatre vers hexamètres d'une facture souvent détestable, quelques-uns cependant rappellent la manière de Saint Grégoire de Nazianze*²⁹. Ο Miller, λοιπόν, υποπτεύθηκε ότι ορισμένοι στίχοι θυμίζουν το ύφος του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, χωρίς ωστόσο να διατυπώσει με βεβαιότητα το συμπέρασμά του, τεκμηριώνοντάς το με σχετική έρευνα· αυτός είναι ο λόγος που οι επόμενοι μελετητές, αν και γνωρίζουν τη μελέτη του Miller, εκφράζονται με επιφύλαξη ως προς την πατρότητα των στίχων, έτσι ώστε ακόμη και στον κατάλογο του Ρ. Canart³⁰ τα κείμενα να περνούν ως έργο ανωνύμου.

Η υπόνοια του Miller υπήρξε για την έρευνα αυτή η αφετηρία. Με την ανάγνωση και τη μεταγραφή του όλου κειμένου του πονήματος από τα χφφ Ρ και V προέκυψαν και άλλα στοιχεία, ώστε η προσπάθεια για την ταύτιση των εξαμέτρων να πάρει την οριστική της ορθή, όπως αποδείχτηκε, κατεύθυνση.

Iogen, München 1938, σ. 6, 5. Πρβλ. Μ. Pichard, *Le roman de Callimaque et de Chrysorrhoe. Texte établi et traduit par M. Pichard*, Paris 1956, σ. XXIV-XXVI. Βλ. και Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 4-7.

24. 'Ο.π., σ. 4-5.

25. Βλ. σ. 80 εδώ.

26. Βλ. σ. 67-68 εδώ.

27. Για το *Ἡθικὸ ποίημα* με βάση τα χφφ Ρ και V ο καθηγ. Εὐδ. Θ. Τσολάκης ετοιμάζει ειδικό μελέτημα (βλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 9 σημ. 3).

28. Βλ. παραπάνω σ. 00.

29. Βλ. Ε. Miller, *Poème morale*, σ. 25-26.

30. Βλ. Ρ. Canart, *Codices*, σ. 575.

Έτσι π.χ. στα marginalia σχόλια προς την αρχή του έργου διαβάζουμε: «ἀπὸ τοῦ Θεοφάντορος Γρηγορίου οἱ παρόντες ἰάμβου»³¹ και προς το τέλος του έργου «δὴλα πάντα τὰ τῶν παρόντων ἰάμβων καὶ ἀνακρεοντείων τυγχάνουσι. Μέννηται δὲ καὶ τοῦ γέλωτος οὐ καλοῦ, δάκρυον ἐπαινούμενον, παρὰ τοῦ Θεολόγου ῥηθέν»³². Το όνομα του Θεολόγου αναφέρεται και στα 48'³³ και 49'³⁴ κεφάλαια στα σχόλια του περιθωρίου. Βέβαια ο γραφέας αναφέρεται συχνά στο περιεχόμενο των ἰάμβων³⁵ —για τους ἑξαμέτρους δεν υπάρχουν καθόλου marginalia— αλλά το θέμα, ο πυρήνας του θέματος, είναι κοινός. Άλλωστε οι ἰάμβουι, όπως είδαμε, είναι έργο του Ανδρονίκου Παλαιολόγου.

Οι πιο πάνω θετικές ενδείξεις συνηγορούσαν στο να αρχίσει η ερευνητική προσπάθεια από το ποιητικό έργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, με όλες τις δυσκολίες, που προκύπτουν από την έλλειψη σχετικών ευρητηρίων στη βυζαντινή καθόλου γραμματεία αλλά και στην περίπτωση του έργου του Γρηγορίου του Θεολόγου³⁶. Η έρευνα κατέληξε στη διαπίστωση ότι οι εξάμετροι στίχοι των χφφ P και V παρουσιάζουν την ακόλουθη αντιστοιχία με την έκδοση αναφοράς του όλου ποιητικού έργου του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, της *Patrologia Graeca*³⁷:

31. Χφ. P, φ. 14^v in sin. marg. (κεφ. μδ').

32. Χφ P, φ. 78 in dex. marg. (κεφ. 4γ'). Πρβλ. χφ V, φ. 386, in dex. marg.

33. Χφ P, φ. 79^v in sin. marg.: «Δὴλα πάντα τῶν παρόντων ἰάμβων καὶ ἀνακρεοντείων τυγχάνουσι. Μέννηται δὲ καὶ τὸ παρὰ Θεολόγου λεγόμενον...». Πρβλ. χφ V, φ. 387, in dex. marg.

34. Χφ P, φ. 83 in dex marg.: «Περὶ τὸ ὀλίγον καὶ τὸ πολὺ καὶ ἄλλοι μὲν τῶν ἁγίων <πατέρων>, ἄλλὰ καὶ ὁ Θεολόγος λέγει Γρηγόριος». Πρβλ. χφ V, φ. 390^v, in sin. marg.

35. Βλ. π.χ. σημ. 33, 34 εδῶ, κ.ά.

36. Προχώρησα με αντίστροφη διαδικασία. Ευρητήριασα όλους τους στίχους των χφφ P και V και ανίχνευσα όλο το ποιητικό έργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού.

37. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. N. B. Τωμαδάκη, *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Φιλολογίαν*, τόμ. Α', τεύχ. Β', Αθήναι ²1958, σ. 172-173. Η αναμενόμενη κριτική έκδοση των έργων του Ναζιανζηνού από την Ακαδημία της Κρακοβίας (ό.π., σ. 172, σημ. 1) δέν πραγματοποιήθηκε. Για τις εκδοτικές προσπάθειες που ανελήφθησαν αργότερα από το Institut des Sources Chrétiennes (καθηγ. P. Galay), το Πανεπιστήμιο του Münster (καθηγ. M. Sicherl) το Πανεπιστήμιο της Πίζας (καθηγ. Cl. Moreschini) και το Καθολικό Πανεπιστήμιο της Louvain-la-Neuve (καθηγ. J. Mossay) βλ. *Studien zur Geschichte und Kultur des Gessellschaft und der Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université Catholique de Louvain*, επιμ. J. Mossay - M. Sicherl, με τη συνεργ. G. Garitte, τόμ. 2, II. *Symposium Nazianzenum* (Louvain-la-Neuve, 25-28 Αυγ. 1981), *Actes édités par J. Mossay*, Paderborn München-Wien-Zürich 1983, σ. 3-5.

A/A		χφ	χφ	Αρίθμηση και τίτλος κεφαλαίου	Migne P.G. τόμ. 37	Απολυθία στίχων εντός του τετραστίχου
1	φ. 2	—	—	λβ' περι εὐγενείας P	1515. 129, *30, 131*	αβγ*
2	φ. 3	—	—	λε' περι ἀγενείας P	582. 53, 55, *, 57	αβ*δ
3	φ. 4 ^v	—	—	λς' περι παραλόγου ὀρέξεως	1301. 10, 11, 12, 13	αβγδ
4	φ. 6	—	—	λζ' περι γυναικὸς	1014. 601, 602, 603, 604	αβγδ
5	γφ. 7 ^v	—	—	λη' περι μνήμης	603. 319, 321, 322, 323	α(1)βγδ
6	φ. 9	—	—	λθ' περι ἀρχῆς καὶ (ἐξουσίας)	590. 143, 144**	αβ**
7	φ. 10 ^v	—	—	μ' περι εὐεργεσίας	782. 25, 27, 28, 29	α(1)βγδ
8	φ. 11 ^v -12	—	—	μα' περι κολάκων	895. 148, 149, 150*	αβγ*
9	φ. 13	—	—	μγ' περι αὐταρκειάς	589. 134, 135, 136, 137	αβγδ
10	φ. 14-14 ^v	—	—	μδ' περι εὐτυχίας	773. 92, 93, 94, 95	αβγδ
11	φ. 15 ^v	—	—	μς' περι μετανοίας	1487. 106, 107, 108, 110	αβγ(1)δ
12	φ. 17 ^v	—	—	μζ' περι ἐξαγορεύσεως	1488. 118, 119, 120, 120	αβγ(1)δ
13	φ. 20	—	—	ν' περι φιλοπονίας	771. 72, 73, 77, 78	αβ(3)γδ
14	φ. 21 ^v	—	—	να' περι θρασύτητος	677. 126, 127, 128, 129	αβγδ
15	φ. 23	—	—	νβ' περι λύπης	671. 45, 46, 47, 48	αβγδ
16	φ. 24	—	—	νγ' περι νεότητος	769. 51, 52, 57, 58	αβ(4)γδ
17	φ. 25	—	—	νδ' περι κάλλους	569. 613, 614, 615/534. 157	

A/4	χφ P	χφ V	Αρίθμηση και τίτλος κεφαλαίου	Migne P.G. τόμ. 37	Ακολουθία στίχων εντός του τετρα- στίχου
18 φ. 27	—	νε'	περὶ προσοχῆς	913. 33, 34, 35, 36	αβγδ
19 φ. 28 ^v	—	νς'	περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως	773. 99, 100, 101, 102	αβγδ
20 φ. 30	—	νζ'	περὶ ἱατρῶν	* * * *	
21 φ. 31 ^v	—	νη'	περὶ ἁσωτίας	585. 87, 88, 89, 90	αβγδ
22 φ. 33	343 ^v	νθ'	περὶ δυσγενείας P τῶν ἐγγενῶν V	* * * *	—
23 φ. 34 ^v	345	ξ'	περὶ φιλαυτίας	* * * *	—
24 φ. 36	346 ^v	ξα'	περὶ μνήμης θανάτου	910. 1, 2, 3, 5	αβγδ
25 φ. 37 ^v	349	ξβ'	περὶ τοῦ ὅτι δυσαισπάστος post δυσαισπάστος ad. ἡ κακία V	971. 23, 24, 25, 26	αβγδ
26 φ. 39	350 ^v	ξγ'	περὶ φόβου	676. 113, 114, 115, 116	αβγδ
27 φ. 40	351 ^v	ξδ'	περὶ μέθης	601. 297, 298, 295, 296	δαβγ
28 φ. 42	353	ξε'	περὶ τῶν ταχέως μεταβαλλομένων	550. 365, 366, 367, 368	αβγδ
29 φ. 43	354	ξς'	περὶ διδαχῆς	1345. 10, 11, 12, 13	αβγδ
30 φ. 44 ^v	355 ^v	ξζ'	περὶ τοῦ γινῶθι σεαυτὸν	911. 7, 5, 8, 6	βδαγ
31 φ. 46	357	ξη'	περὶ συνηθείας περὶ τοῦ ὅτι δυσαισπάστος ἡ κακία V 1510,	1358. 73, *, 74, *	α*γ*

A/A	χφ P	χφ V	Αρίθμηση και τίτλος κεφαλαίου	Migne P.G. τόμ. 37	Ακολουθία στίχων εντός του τετρα- στίχου
32	φ. 47	358	ξθ' περὶ τοῦ διέρχεσθαι τῆς Θείας γραφῆς / 1510. 58 / 1511. 71, 72, 73		α(ν)βγδ
			τὰς θείας γραφὰς V		
33	φ. 48 ^v	359 ^v	ο' περὶ ἡσυχίης / ἡσυχίας V	* * * *	—
34	φ. 49 ^v	360 ^v	οα' περὶ αἰσχύνης	1365. 173, 175, 177, 178	α(1)β(1)γδ
			περὶ ἐντροπίας		
35	φ. 51	362	οβ' περὶ φίλων	* * * *	—
36	φ. 52	363 ^v	ογ' περὶ φιλαδελφείας / φιλαδελφίας V	* 1361. 114, 116, 117	*β(1)γδ
37	φ. 53 ^v	365	οδ' περὶ δυστυχίας	780. 22, 23, 24, 25	αβγδ
38	φ. 55 ^v	366 ^v	οε' περὶ ψόγου	597. 246, 247, 248, 249	αβγδ
39	φ. 57	368	ος' περὶ ἐπαίνου	911. 9, 11, 12, 22	α(1)βγ(ν)δ
40	φ. 58	368 ^v	οζ' περὶ πενίας	774. 119, 121, 124, 123	βγδα
			ομ. V		
41	φ. 60	370 ^v	οη' περὶ χάριτος	782. 5, 6, 7, 8	αβγδ
42	φ. 61	371 ^v	οθ' περὶ τοῦ τιμᾶν τοὺς γονεῖς	1480. 1, 4, 5, 6	α(2)βγδ
43	φ. 62	372	π' περὶ πολυπραγμοσύνης	* 1356. 46, * *	*β**
44	φ. 63	373	πα' περὶ πλούτου	781. 1, 2, 5, 6	αβ(2)γδ
45	φλ 64 ^v	374	πβ' περὶ ὁμιλίας	914. 49, 40, 51 / 551. 384	αβγ / *
46	φ. 65 ^v	375	πγ' περὶ ἐλέγχου	884. 1, 3 / 885. 13, 16	α(1)β / γ(2)δ
47	φ. 66 ^v	376	πδ' περὶ γήρους	758. 39, 40, 41, 42	αβγδ

A/A	χφ P	χφ V	Αρίθμηση και τίτλος κεφαλαίου	Migne P.G. τόμ. 37	Ακολουθία στίχων εντός του τετρα- στίχου
48	φ. 67 ^v	377	πε' περὶ νόμου	456. 1, 2, 3, 5	αβγ(1)δ
49	φ. 69	378	πς' περὶ ἀφοσύνης	* * * *	—
50	φ. 70	379	πζ' περὶ ὑπονοίας		
51	φ. 71 ^v	380	πη' περὶ φιλαργυρίας	1008. 512, 513, 514, 515	αβγδ
52	φ. 72 ^v	381	πθ' περὶ νομβεσίας	912. 25, 26, 27, 28	αβγδ
53	φ. 74	382 ^v	ζ' περὶ παιδείας	1375. 303, *, 305, *	α*γ*
54	φ. 75	383 ^v	ζα' περὶ πλεονεξίας	1481. 18, 19, 20, 21	αβγδ
55	φ. 76 ^v	384 ^v	ζβ' περὶ φιλοτεχνίας	443. 56, 57, 58, 59	αβγδ
56	φ. 78	385	ζγ' περὶ γέλωτος	1522. 11, 16, 17, 12	αδβγ
			περὶ σωφροσύνης V	* AP119 * *	—
57	φ. 79	386 ^v	δδ' περὶ ἀντιλογίας	555. 433, 434, 435, 436	αβγδ
58	φ. 80 ^v	388	δε' περὶ ἐνουπνίων	992. 290, 291, 294, 296	αβ(2)γ(1)δ
59	φ. 81 ^v	389	δε' περὶ ἀνωμαλίας	550. 369, 370, 372, 373	αβ(1)γδ
60	φ. 83	390	ζε' περὶ τοῦ ὅτι οὐκ ἀεὶ τὸ πλεῖον ἔριστον	1529. 107, 108, 109, 110	αβγδ
61	φ. 84 ^v	391 ^v	ζη' περὶ τῆς τοῦ μελζονος προτιμύσεως	679. 145, 146, 152, 153	αβ(5)γδ
62	φ. 85 ^v	392 ^v	θθ' περὶ ἀκριβείας	1518. 176, 177, 180, 184	αβ(2)γ(3)δ
63	φ. 87	393 ^v	ρ' περὶ προχαιρετισμοῦ	1475. 329, 330, 331, 332	αβγδ

Σημείωση: Πριν από την τελεία στιγμή ο αριθμός αναφέρεται στις στήλες της P.G. Με κόμμα διακρίνονται οι στίχοι, εδώ οι παρα-
τομπές στα φύλλα των χφ ή στις στήλες της P.G. αναφέρονται στην αρχή των τετραστίχων.

Υπόμνημα: α) Ο αστερίσκος (*) σημαίνει τους αταύτιστους στίχους. β) Οι αριθμοί εντός παρενθέσεων δηλώνουν τον αριθμό των
στίχων που υπερπηδά ο συντάκτης στη συνέχεια του έργου του Θεολόγου.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να διατυπώσουμε τις εξής διαπιστώσεις:

Ο ανθολόγος συνθέτει το τετράστιχο, παίρνοντας συνεχόμενους στίχους από ποιήματα του Γρηγορίου του Θεολόγου κατά κανόνα με τη μορφή αβγδ. Άλλες φορές η σύνθεση αυτή γίνεται με παράλειψη ενδιάμεσων στίχων (λη' μ', μς', μζ', ν', νγ', ξθ', οα', ογ', ος', οθ', πα', πγ', πε', ζε', ζς', ζη', θθ'), αλλαγή της σειράς τους (ξδ', ξζ', ογ', οζ', ηβ') ή σύνδεση δύο ημιστιχίων σε ένα στίχο. Π.χ.

οα' περὶ αἰσχύνης

- PG 1365.173 ὦ μέλει, θανάτῳ βροτῶν γένος! ὦς ὅα κακοῖσι
175 οὔτε λόγον τίνοντες, ὃν ἔνδοθι γινομένοισι
1366.176 οὔτε νόμον τρομέοντες, ὃν ἔν ποτε λαϊνέησι
179 Γράμματι ἀτρεκίην Χριστὸς ὑποσκιῶν
180 πλαξὶν ἄναξ ἐχάραξε, καὶ ὕστατον ἐν κραδίῳ

Στα χφφ P και V ο τέταρτος στίχος (δ) έχει τη μορφή
Χριστὸς ὑποσκιῶν πλαξὶν ἄναξ ἐχάραξε.

Από το σύνολο των τετραστίχων δεν μπόρεσα, σ' αυτή τη φάση της έρευνάς μου³⁸, να ταυτίσω με το εκδομένο ποιητικό έργο του Γρηγορίου τα τετράστιχα:

- P30 νζ' Περὶ ἱατρῶν Ἰητῆρες ἀμύμονες, ἐλατῆρες ὀδυνῶν
Ἀθήνης ὑποθημοσύναις νοέοντες πολλὰ
ἡμὲν λυγρὰ, ἡδὲ ἐσθλὰ, ἥπια φάρμακα
πολλῶν ἄξιοι βροτοῖς νούσων ἡδ' ὑγείας
καὶ ἐσθλὰ P

2.

- P33 V343' νθ' Περὶ δυσγενείας τῶν
εὐγενῶν V Θροῦνοι ἡγγενῶν ὄφρ' οὐς κερόεσσ' ἀλιτρὸς
σχέτλιοι, ὀβριμοεργοί, ἀτάσθαλα μηχανόοντες
χειροδίκαι, ἀναιδείης ἐπιειμένον ἀλκήν
οὐς τυφλώσειε Θεὸς ὅπιν δίκης πατοῦντας
ἀλιτρὸς P ὀβριμοεργοί P ἐπι-
μένοι P φλώσειε P

38. Η προσπάθεια θα συνεχιστεί και προς τις κατευθύνσεις που επισημαίνονται παρακάτω (βλ. σ. 85-86 εδώ) αλλά και προς την κατεύθυνση του θέματος της πατρότητας των ανακρεοντείων στίχων που ανήκουν στον τομέα της δικής μου ευθύνης, σύμφωνα με το πρόγραμμα για το οποίο γίνεται λόγος στη σημ. 5 εδώ.

κερόεσσ' ἀλιτρός: s.l. ἄδικος ἀμαρτημά-
των V σχέτλιοι: s.l. ἐλεεινοὶ V ὀβρι-
μοεργοί: s.l. ἰσχυροεργοὶ V ἀτάσθαλα:
s.l. ἄδικα, ἐπηβλαβῇ V μηχανόοντες: s.l.
μηχανόμενοι V νοέοντες: s.l. ἐνεργούν-
τες V χειροδίκαι: s.l. οἱ διὰ τὴν οἰκείαν
χεῖρα καὶ δύναμιν V ἀναιδείης: s.l. ἀναι-
δούμενοι V ἐπιμένοι: s.l. καὶ ποιοῦμενοι
τὰς τιμωρίας τῶν ἄλλων, ἢ τὰς οἰκείων
κρίσεις V ἀλκήν: s.l. δύναμιν V ὀπιν-
δίκης: s.l. φωνὴν κρίσεως V

3.

P34^v V345 ξ' περὶ φιλαυ-
τίας

Τίς δε σὺν ἐστὶ φέριστε καθνητητῶν ἀνθρώπων
τίπτ' ὑπέρμορα σαντὸν φιλέεις; οὐδέ τί σέ
χρὴ μὴ μεγαλίζεο θυμῷ ἄμετρα φυνσιῶν
οὐχ ὀράας γαῖαν καὶ ὕδωρ, εἰς ταῦτα γὰρ ἦξεις

ἄσκει V ἀπορριπτάζειν V

ἐστί:s.l.³:ὑπάρχεις V φέριστε: s.l.
κρείττων V ὑπέρμορα: s.l. ὑπὲρ τὸ ὁ-
μορογραμμένον, ὑπὲρ τὸ πρόπον V μεγα-
λίζεο: s.l. μεγαλύνου, μεγαλοῦρου V θυ-
μῷ: s.l. τῇ ψυχῇ φυνσιῶν: s.l. ἐπαιρό-
μενος V ὀράας s.l. βλέπεις V γαῖαν:
s.l. γῆν V ἦξεις: s.l. ἔλθης V

4.

P48^v V359^v ο' περὶ ἡσυχίας

Ἡσυχίη νοῦν καθαίρει καὶ Θεῷ παριστᾷ
πηγὴ γὰρ νοήμασι καθέστακ' αἰεὶ
οὐποτε τῆς βλάβος ἐξ ἀναιδείης οὐδ' ἱταμόν
σωφροσύνην ἄσκει, ἄμετρα σ' ἀπορριπτάζει

ἄσκειν V ἀπορριπτάζειν V

ἡσυχίη: s.l. ἡ ἀπὸ τοῦ κόσμου V κα-
θέστακ' αἰεὶ: s.l. ὑπάρχει V οὐποτε τῆς:
s.l. ταύτης ἢ τῆς ἡσυχίης V ἐξ ἀναιδείης:
s.l. ἐξ ἀναισχυντίας V οὐδ' ἱταμόν: s.l.
ἀναισχυντον V ἄσκειν: s.l. ἐπιτηδεύειν
V ἀπορριπτάζειν: s.l. ἀποσεῖσθαι, ἀ-
πορρίπτειν V

5.

P51 V362 οβ' Περὶ φίλων

Ξείνων φείδω ἔξοχα δ' αὖτε προκίδω τούτων
οἷς χάρις ἔσθ' ὁμίλης, παραίφασις αὐτῶν
ἔσθλή,
οὐδὲν ἔνεστι βιωτὸν ἄπωθεν ἐταίρων ὄντων
μόνοισιν δὴ βροτοῖς λιμὴν φιλήης οὐκ ἀκίν-
δυνος

αὐτῶν V μούνοισι V βροτοῖς V

Ξείνων: s.l. τῶν ξένων V φείδω: s.l.
ἐλέει ἔξοχα: s.l. λίαν V κήδω: s.l.
προκίδω V οἷς: s.l. τισιν V ἔσθ' ὁμι-
λήης: s.l. ὑπάρχει V αὐτῶν ἔσθλή: s.l.
οὕτως ἀγαθὴ V ἔνεστι: s.l. ἐνυπάρχει V
βιωτὸν: s.l. ζωὴν ἄξιον, τὴν βιώσιμον V
ἄπωθεν: s.l. μακρὰν V μούνοις: s.l. μό-
νοις V οὐκ ἀκίνδυνος: s.l. οὐκ ἄνευ
κινδύνου V

6.

P62 V372 π' περὶ πολυπρα-
γμοσύνης

Πολλὰ γλώσση χαρίζεσθαι, οὔτι νοῆμον
γλώσσα γὰρ ἀνθρώποισι στάσις ἢ δὲ πτώσις
ἢ τε μάλιστα λέγειν ἡμὲν καλὰ ψεύδεσι ἴσα
ἴστω βάλλει δὴ καὶ ἀμεμφέα κερτομέουσιν

ψεύδεσιν V οἶδεν βάλλει δὴ καὶ
ἀμελφεοὶ κερτομέουσιν V

Πολλὰ γλώσση χαρίζεσθαι: s.l. πολλὰ
διὰ τῆς γλώττης χαρίζεσθαι, τοὔτεστιν κο-
λακεύειν V οὔτι νοῆμον: s.l. οὐδαμῶς
ὑπάρχει φρόνιμον V γλώττα—πτώσις: s.l.
σύστασις γὰρ καὶ πτώσις ἐν ταυτῷ ὑπάρχει
τοῖς ἀνθρώποις ἢ γλώσσα V ἢ τε μάλιστα
—ἴσα: s.l. ἥτις ἦν ἢ γλώσσα περισσοτέρως,
τοὔτεστιν ὅμοια ψευδέσι καὶ ψεύδους V
βάλλει: s.l. τιτρώσκει V ἀμελφεα: s.l.
ἄφογον V κερτομέουσιν: s.l. λόγοις ὕβρι-
στικοῖς, ἢ γὰρ ὕβρις δηλαδὴ δάκνει καὶ τὴν
ψυχὴν V

7.

P69 V378 πς' περὶ ἀφροσύνης

Ἄφρων ἀνὴρ ὃς ἐπιχωρεῖ οἷς οὐκ οἶδεν
ὥς γὰρ ἄμεινον στέργειν οἷς ἔμαθε πᾶσι
δείλαιος δέ μοι ἄκρατα γαρούων παγγλωσίᾳ

μεμαθηκώς εἴτ' ἀνόητα λέγειν σὺν δούπῳ

᾿Ως γὰρ ἄμενον στέργειν: s.l. οὕτως
 ὑπῆρχε κρείττον V δέιλαιος: s.l. ἄθλιος
 V ἄκρατα: s.l. ἀκράτως V γαυρῶν
 παγγλωσία: s.l. φωνῶν διὰ πάσης γλώσσης
 V σούπῳ: s.l. κτύπῳ V

8.

P78 V385^v 4γ' περὶ γέλωτος Ἐν δὲ γέλωτα σαοφροσύνης ἕτερον κατίσχυς
 ἐσθλὸν γε πινυτοῖσι βροτοῖς, ἔξεις κλέος ἄφα-
 τον
 ἦν δ' αὖ φυσίγναθον ψόφον ἰσχυς παρειάων,
 παῦρα σε θηήσονται καὶ ὕστατα λωβήσαιο

Ἦν δὲ V

σαοφροσύνην: s.l. σωφροσύνην V ἐσ-
 θλόν: s.l. ἀγαθόν V πινυτοῖσι: s.l. ἐπὶ
 τοῖς φρονίμοις V κλέος ἄφατον: s.l.
 δόξαν ἄρρητον, πολλήν V φυσίγναθον:
 s.l. φυσῶντα καὶ ἐξογκούμενον τὰς γνάθους V
 ψόφον: s.l. κτύπον V παρειάων: s.l.
 τῶν σαγόνων V παῦρα: s.l. ὀλίγα V
 θηήσονται: s.l. θαυμάσουσιν V ὕστατα
 λωβήσαιο: s.l. ὕστερα, τελευταῖα βλαβήση.

Εντόπισα ὅμως σε δύο ἀπὸ αὐτὰ τα τετράστιχα ενδιαμέσους στίχους
 που υποδηλώνουν ἐξάρτηση ἀπὸ στίχους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου:

π' περὶ πολυπραγμοσύνης

χφφ P, V Γλῶσσα γὰρ ἀνθρώποισι, στάσις ἡδὲ πτώσις.
 PG 37. 135· 45 Πολλὰ δ' ἐπὶ γλώσση κέεται κακὰ φάρμακ' ὀλέθρου.
 46 Γλῶσσα γὰρ ἀνθρώποις ἥμισυ τῆς κακίης.

4γ' περὶ γέλωτος

χφφ P, V ἐσθλὸν γε πινυτοῖσιν βροτοῖς, ἔξεις κλέος ἄφατον
 Anth. Pal. 119.6 ἐσθλῆς καὶ πινυτῆς τλήμονα τύμβον ἔχει.
 (P. Waltz)

Επτά, ἐπίσης, μεμονωμένοι στίχοι, που ἀναμφίβολα το ὕφος τοὺς θυμί-
 ζει Γρηγοριανό ὕφος, δὲν κατέστη δυνατό γιὰ τὴν ὥρα νὰ ταυτιστοῦν:

P1 λβ'. δ <εὐκλει> ἐς εἶδος ψυχαῖς, φ... θεῖον τ...
 P7^v λθ'. γ τίπτ' οὖν ἐνθάδ' ἐόντες, ὑπηνέμιοι φερόμεθα
 » δ οὐδὲν ἐν ἡμῖν κράτος ἔχει· ἀνεμῳλία πάντα

P10^v μα'. δ κερτομέοντες, έπεσβόλοι, αΐσιμα οὐδέ γε εἰδότες
P46 V357 ξή'. β ἔρχεσθαι πρὸς τρίβον ἐληλαμένοισι πόδεσσι
» » δ σάρκα τε καὶ αἷμ' ἐκ ψυχῆς πάντα μισήσας
P52 V363^v ογ'. α Ἐκφύσημα, ἐν, εἰς χοῦς ἢ διάπλασις ἔγεντο

Μπορούμε στο σημείο αυτό να υποθέσουμε ότι οι παραπάνω στίχοι δεν αποκλείεται να διασκευάστηκαν από τον ανθολόγο, ο οποίος γνώριζε καλά τους εκφραστικούς τρόπους του Γρηγορίου, με την ίδια, προσήλωσή στη γραφή του Θεολόγου, που ένας παλιότερος ποιητής, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, συντάσσει τον έμμετρο πρόλογό του στην *Κατομυομαχία*³⁹. Επομένως από τη στιγμή που διαπιστώνει κανείς αποκλίσεις γραφής από το κείμενο του Γρηγορίου—και τέτοιες αποκλίσεις υπάρχουν αρκετές, είτε για λόγους μετρικούς είτε από επέμβαση του ανθολόγου, ο οποίος παραλλάσσει λίγο ή πολύ τον στίχο κατά το δοκούν⁴⁰—αρχίζουν τα προβλήματα όχι πια της αυθεντικότητας, αλλά του τρόπου με τον οποίο διεκπεραιώνεται η διαδικασία της σύνταξης. Στο κεφάλαιο π.χ. πθ' περὶ νοουθεσίας το τετράστιχο

χφφ P, V Μή σοι τέρψεις οὐδὲ χλιδῶσαι θαλαίαι τε
 πρὸς καιρὸν θέλγουσai, εἴτ' ἀψινθίζουσai,
 οὐκ αἰσχροῶν ἐπέων εὐχαρις χάρις, οὐδὲ γέλωτες·
 ἔν ἐφετὸν Θεὸς οὐδ' οἷα χάρις ἁλῶν ἐστίν

στο εκδομένο κείμενο του Γρηγορίου του Θεολόγου ἀπαντάται ως εξής:

PG 37.1375.304 κ.ε. Οὐδὲ τί μοι θαλαίαιτε καὶ ἅ νεότητι μέμηλεν,
 οὐκ ἔσθος μαλακόν, οὐδὲ χλιδῶσα κόμη,
 Οὐκ αἰσχροῶν ἐπέων ἄχαρις χάρις, οὐδὲ γέλωτες
 Ἀκρατέες, σαρκὸς βράσματα δυσμενέος
 Ἔσκε φίλα.

Από το συγκεκριμένο τετράστιχο δηλ. ο ένας στίχος είναι ατόφιος και οι άλλοι αν και ανήκουν μέσα στο κλίμα του ποιήματος δεν ταυτίζονται. Κάποιος παρεμβαίνει και παρεμβαίνει συχνά. Αλλά η πηγή είναι η ίδια.

Για τα Ποιήματα από τα οποία αντλεί ο ανθολόγος τους ταυτισμένους στίχους ή δέχεται τη γλωσσική επίδραση στίχων τους είναι κατατοπιστικός ο ακόλουθος πίνακας:

39. Τη σχέση αυτή διαπίστωσε ο S. G. Mercati, Il Prologo della Catomyomachia di Teodoro Prodromo è imitato da Gregorio Nazianzeno, Epist. IV (Migne PG 37 col. 25B), BZ 24 (1923-1924) 28.

40. Τα θέματα αυτά συναποτελούν αντικείμενο μελέτης με την κριτική έκδοση των κειμένων.

ΒΙΒΛΙΟ Α΄

ΕΠΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ

ΤΟΜΗ Ι. ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ

Δ΄	Περὶ κόσμου	PG 37.	415-425	Περὶπτ.	5	PG 37:	418.37, 419.51.52, 420.53.54
Z΄	Περὶ νοερῶν οὐσιῶν	»	438-440	»	4	PG 37:	443.56.57.58.59.
Θ΄	Περὶ Διαθρησκῶν καὶ Ἑπιφανείας Χριστοῦ	»	456-464	»	4	PG 37:	456.θ΄.1, 457.2.3.5.
ΙΒ΄	Περὶ τῶν γνησίων βιβλίων τῆς Θεοπνεύστου Γραφῆς	»	472-474	»	4	PG 37:	603.321.

Σύνολο » 14

ΤΟΜΗ ΙΙ. ΗΘΙΚΑ

A΄	Παρθενότης ἑπταίνος	PG 37.	521-578	Περὶπτ.	22	PG 37:	522.6, 534.157, 550.365.366. 367.368.369.370.372.373. 565.566, 569.613.614.615. 616, 572.653, 576.717
B΄	Ὑποθήκαι Παρθένοις	»	578-632	»	30	PG 37:	578.5, 582.53.55.56.57, 584. 70, 585.87.88.89.90, 589. 134.135.136.137, 590.114. 143, 597.246.248.249, 601. 295.296.297.298, 603.319. 321.322.323, 606.355, 619. 522, 1287.1

Θ' Περί ἀρετῆς	»	667-680	»	17 PG 37:	667.126, 671.8.45.46.47, 676.113.114.115.116, 677. 127.128.129, 679.145.146, 680.152.153, 1475.331
ΙΓ' Περί κόσμου διαλογισμοὺς	»	754-755	»	1 PG 37:	769.52
ΙΔ' Περί τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως	»	755-765	»	5 PG 37:	758.39.40.41.42, 773.95
ΙΕ' Περί τῆς τοῦ ἐκτὸς ἀνθρώπου εὐτελείας	»	776-778	»	18 PG 37:	769.51· 770.57, 771.72.73. 77.78, 773.92.93.94.99.100. 101.102, 774.119, 775.121. 123.124.126
ΙΣΤ' Περί τῶν τοῦ βίου ὁδῶν	»	778-781	»	6 PG 37:	779.15, 780.22.23.24.25, 781.2
ΙΖ' Διαφόρων βίων μακαρισμοὶ	»	781-786	»	8 PG 37:	781.1, 782.5.6.7.8, 783.27. 28.29
ΚΕ' Κατὰ Θυμοῦ	»		»	1 PG 37:	821.108
ΚΣΤ' Εἰς Εὐγενῆ δύστροπον	»	851-854	»	1 PG 37:	853.35
ΚΘ' Κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων ⁴¹	»	884-910	»	5 PG 37:	884.1.3, 885.13, 895.149.150
ΛΑ' Γνώμαι δίστιχαι	»	910-915	»	23 PG 37:	910.1.2, 911.3.4.5.6.7.8.9. 10.11.12, 912.25.26.27, 913. 28.33.34.35.36, 914.49.50.51
ΛΖ' Εἰς τὴν Ὑπομονήν	»		»	1 PG 37:	967.4
Σύνολο				»	138

41. Βλ. τώρα γι' αὐτὸ τὸ ἔργο τὴν κριτικὴ καὶ σχολιασμένη ἐκδόσιν τοῦ Andreas Knecht, *Gregor von Nazianz Gegen die putsucht der Frauen. Verbesselter griechischer Text mit Übersetzung, motivgeschichtlichem Überblick und Kommentar*, Heidelberg 1972.

ΒΙΒΛΙΟ Β΄

ΕΠΗ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΗ Α΄ ΠΕΡΙ ΕΑΥΤΟΥ

Α΄	Περὶ τῶν καθεαυτὸν	PG 37.	969-1017	Περὶ πτ.	17	PG 37:	971.23.24, 972.25.26, 992. 236.290.291.294, 1005.471, 1008.512.513.514.515, 1014.434, 1015.601.603.604
ΚΗ΄	Ἑλεγειακὸν	»	1287-1288	»	1	PG 37:	1287.1
ΛΒ΄	Περὶ τῆς τοῦ βίου ματαιότητος καὶ ἀπιστίας, καὶ κοινοῦ πάντων τέλους	»	1300-1304	»	5	PG 37:	1301.10.11.12.13, 1304.51
ΜΒ΄	Θρῆνος διὰ τῶν αὐτοῦ μάγων καὶ πρὸς Χριστὸν δέησις περὶ λύσεως τοῦ αὐτοῦ βίου	»	1344-1346	»	4	PG 37:	1345.10.11.12.13
ΜΕ΄	Θρῆνος περὶ τῶν αὐτοῦ ψυχῆς παθῶν	»	1353-1378	»	11	PG 37:	1356.46, 1358.73, 1361.114. 116.117, 1365.175.178, 1366.177.178-79, 1375. 304.35
ΜΣΤ΄	Κατὰ σαρκός	»	1378-1381	»	1	PG 37:	1378.10
Ν΄	Κατὰ τοῦ πονηροῦ εἰς τὴν νόσον	»	1385-1395	»	1	PG 37:	1388.46
ΝΕ΄	Ἀποτροπὴ τοῦ πονηροῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ ἐπίκλησις	»	1400-1414	»	1	PG 37:	1400.14
				Σύνολο	»	41	

ΤΟΜΗ Β' ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

Α' Πρὸς Ἑλλήνιον περὶ τῶν μοναχῶν προτρεπτικόν	»	1451-1477	»	5 PG 37: 1471.273, 1475.329.330.332, 1479.11
Γ' Πρὸς Βιταλιανὸν παρὰ τῶν υἱῶν	»	1480-1505	»	18 PG 37: 1480.1.4.5.6, 1481.18.19.20.21, 1487.106, 1488.107.108.110.118.119.120, 1489.122, 1490.142.143
Δ' Παρὰ Νικοβούλου πρὸς τὸν Πατέρα	»	1505-1521	»	12 PG 37: 1509.54, 1510.58, 1511.71.72.73, 1515.129.130.131, 1518.176, 1519.177.180.184
Ε' Νικοβούλου πρὸς τὸν υἱόν	»	1521-1542	»	10 PG 37: 1358.73, 1521.1, 1522.11.12.16.17, 1529.108.109.110, 1532.142
ΣΤ' Παραίνετικὸν πρὸς Ὀλυμπιάδα	»	1542-1550	»	1 PG 37: 1547.61
Ζ' Πρὸς Νεμέσιον	»	1551-1517	»	3 PG 37: 1557.88.89, 1558.90
Μ' Πρὸς τοὺς φθονοῦντας	»	1358-	»	1 PG 37: 1358.14
ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ	»	Anthol. Pal. 119	»	1

Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει ότι απουσιάζουν σχεδόν από τα τετράστιχα στίχοι από τα *Ἐπιγράμματα* του Γρηγορίου Ναζιανζηνού⁴². Το μεγαλύτερο ποσοστό στίχων ανθολογήθηκε από τα *Moralia*, που προσφέρονται περισσότερο για ηθική διδασκαλία.

Ἄλλα ζητήματα που έχει ν' αντιμετωπίσει κανείς σχετικά με τους εξάμετρους των χφφ Ρ και V είναι τα θέματα κυρίως της αρμονικής ή αταίριαστης τεχνικής που εφαρμόζεται στην επιλογή για τη σύνθεση των τετραστίχων, της ανταπόκρισης των στίχων μεταξύ τους στο νοηματικό επίπεδο με το αναγραφόμενο σήμα της επιγραφής του κάθε κεφαλαίου και, τέλος, του εντοπισμού του περιβάλλοντος (ή ακόμη και του συγκεκριμένου προσώπου) μέσα στο οποίο συνελήφθη και πραγματοποιήθηκε το σχέδιο μετατροπής —και με τη χρήση της τεχνικής *cento*⁴³— του ποιητικού έργου του Γρηγορίου στη λογοτεχνική μορφή των εξάμετρων τετραστίχων, ενταγμένων σε μια σύνθεση με προορισμό την ηθικοδιδασκτική χρησιμότητά της.

Στα παραπάνω ζητήματα είναι δυνατό να δοθούν ικανοποιητικές λύσεις

42. Βλ. *Anthologie Grecque*, μέρος Α', *Anthologie Palatine*, τόμ. VI (βιβλίο VIII), κριτική έκδοση και μετάφραση στη γαλλική γλώσσα Pierre Waltz [Le Belles-Lettres], Paris 1944. Ας σημειώσω εδώ, παρενθετικά, ότι το ενδιαφέρον της σύγχρονης ελληνικής έρευνας για το ποιητικό έργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού είναι υποτονισμένο: περιορίζεται κυρίως σε εργασίες θεολόγων (όπως π.χ. των Ανδρέα Φυτράκη, *Το ποιητικόν έργον του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού*, Αθήναι 1968· Δημ. Τσάμη, *Γρηγορίου του Θεολόγου, Επιτάφια επιγράμματα εις τον Μ. Βασίλειον και τους συγγενείς αυτού*, Θεσσαλονίκη 1971· του ίδιου, «Γρηγορίου του Θεολόγου Επιτάφια επιγράμματα εις τους γονείς του» [ανάτυπο από την ΕΕΘΣΠΘ, τόμ. 20], Θεσσαλονίκη 1976· Παν. Χρήστου, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Βίος-Συγγράμματα-Θεολογικά αντιλήψεις [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου Θεολόγου Ἔργα, 1], Θεσσαλονίκη 1975, σ. 9-63] ή σε γενικότερες προσεγγίσεις (όπως π.χ. της Χριστίνας Δεδούση, *Ο ποιητής Γρηγόριος ο Θεολόγος*, Ιωάννινα 1971 και του Μιχ. Δ. Στασινόπουλου, *Μορφές από τον τέταρτον αιώνα μ.Χ. Ιστορική εισαγωγή στο «Λόγο προς τους νέους» του Μεγάλου Βασιλείου* [Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη, 3] Ψυχικό 1972, Μέρ. Β', κεφ. Β', σ. 123-142 και κεφ. Γ', Δ', σ. 151-188). Τη χρήση της Ομηρικής παρομοίωσης από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό εξετάζει σε πρόσφατο άρθρο της η V. A. Frangeskou, Gregory Nazianzen's Usage of the Homeric Simile, *Ελληνικά* 36 (1985) 12-26. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τομέας των μεταφράσεων στη νεοελληνική γλώσσα, βλ. Γρηγορίου Θεολόγου *άπαντα τα έργα* [Ἑλληνες πατέρες της Εκκλησίας, τόμ. 8, 9, 10, 11]. Εισαγωγή-Κείμενο-μετάφραση Γυν. Σακαλή, Θεσσαλονίκη 1977, 1985, 1986 και Γρηγορίου Ναζιανζηνού *ποιήματα*, Εισαγωγή-μετάφραση Ι. Α. Νικολαΐδης, Θεσσαλονίκη 1986.

43. Βλ. γι' αυτόν τον τρόπο σύνθεσης, *RE* III² 1929 και III² 1932, λ. cento. Πρβλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. II, σ. 98-104.

μόνο με την κριτική έκδοση των τετραστίχων που θα λάβει υπόψη της τη συνολική χειρόγραφη παράδοση του ποιητικού έργου του Γρηγορίου του Θεολόγου⁴⁴, εργασία που υπερβαίνει το πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης. Έχω τη γνώμη, ωστόσο, ότι το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα κείμενα αυτά δεν επικεντρώνεται μόνο στο συγκεκριμένο θέμα της προέλευσης του υλικού, αλλά κυρίως στα συμφραζόμενα των τάσεων που έχουν οι βυζαντινοί λόγιοι για την εκμετάλλευση της λογοτεχνικής παραγωγής, ειδικότερα μάλιστα όταν πρόκειται για παραγωγή που προέρχεται από τη βαθιά και δοκιμασμένη παράδοση. Μια πρόσφατη σχετικά εργασία της Lia Raffaella Cresci εξετάζει ακριβώς το πόσο ζωντανή ήταν η αποδοχή και η επίδραση του έργου του Γρηγορίου του Θεολόγου στα προγράμματα διδασκαλίας κατά τον 12ο αι.⁴⁵ Η χρήση του έργου του Ναζιανζηνού σε μια *Πανοπλία*⁴⁶ των αρχών του 14ου αι.⁴⁷ επιβεβαιώνει τη διαχρονική ηθικοδιδασκτική αξία του ποιητικού έργου του.

44. Θα πρέπει κυρίως να ερευνηθεί εάν στην ευρύτερη χειρόγραφη παράδοση του ποιητικού έργου του Ναζιανζηνού υπάρχει το φαινόμενο της σύνθεσης τετραστίχων στη λογοτεχνική μορφή των 100 κεφαλαίων. Η έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης των ποιητικών έργων του Γρηγορίου Ναζιανζηνού έχει ήδη ξεκινήσει, βλ. Winfried Höllger, *Die handschriftliche Überlieferung der Gedichte Gregors von Nazianz. 1. Die Gedichtgruppen XX und XI, Mit Vorwort und Beiträgen von Martin Sicherl und den Übersichtstabellen zur handschriftlichen Überlieferung der Gedichte Gregor von Nazianz von Martin Werhahn*, (έκδ. Ferdinand Schöningh), Paderborn-München-Wien-Zürich 1985 και Norbert Gertz, *2. Die Gedichtgruppe I, Mit Beiträgen von Martin Sicherl*, έκδ. ό.π., 1986.

45. Βλ. Lia Raffaella Cresci, Sulla fortuna di Gregorio di Nazianzeni nel XII secolo, *Boll. Grott.*, n.s. 37 (1983) 3-17.

46. Έτσι χαρακτηρίζεται με σημείωμα από άλλο χέρι το περιεχόμενο του χειρογράφου. Βλ. E. Miller, *Poème morale*, σ. 25. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή*, σ. 26. Δ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 9, 18.

47. Δεν αποκλείεται αυτή η δραστηριότητα κατάστρωσης της συλλογής να προέρχεται από το περιβάλλον του ίδιου του Ανδρονίκου Παλαιολόγου που είναι ο δημιουργός των ιαμβικών τετραστίχων του έργου. Αλλά η υπόθεση αυτή χρειάζεται να ενισχυθεί και από άλλα στοιχεία.

Προσθήκη: Η εργασία του Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη (σημ. 5 εδώ) τυπώθηκε εντωμεταξύ στο περιοδ. *Βυζαντινά* 15 (1989) 179-236.

ΠΙΝΑΚΕΣ

[Handwritten notes in Tamil script]

[illegible]

σοφισα λόγους τοῦ κυρίου θράβεισιν αὐτὸν
 διὰ φιλήσειν ἀπαραπώντων· ὅτι γὰρ
 ἔργον κρείττον ἀπὸ αὐτοῦ λόγου καὶ
 καὶ ἀπὸ τῶν ἐξ ὧσ φῶς μεμαρτυρεῖται
 ἔτι πάλιν τοῦ γνωθῆσι αὐτὸν· -

Γ. μᾶθ' ἵστασθ' ὁρίσασθ' ὅτι καὶ οἱ τίς ἐκ τῶν
 αἰθ' μὲν ἴσθ' ἔρασαν, ὁ δ' ὡς κεν ὄραται
 ὅτι αἰν' ἰλ' ἔοις καὶ ἄλλ' ἅπαντα ποιοῦσας
 ἰδρὺν δ' ὕλον τέλ' ἡμῶν ὅτι οὐδ' ὅτι οὐδ' ὅτι

ἰν' ὥστε σαυτοῦ ὡς δὲ καὶ σε φωνάζουσιν
 πρᾶττε ἰνα λαλῶντες ὑποῦντες ἡμῶν πρὸς
 ἑαυτοὺς ὡς ὅτι κρείττονες ἐσμὲν τοῦ κυρίου
 ὁμοῦ δὲ ῥηματι πῶς ποτε ἐξήποισαν

[illegible]

1. *Parisinus graecus* 2750 A, φ. 44^v.

[illegible][illegible]

[Faint handwritten Greek text, likely bleed-through from the reverse side.]

• ၁၀၀၀ နှစ်မှစ၍ အသက်
၅၀၀၀ နှစ်အထိ ပျော်ရွှင်
ကျန်းမာစွာ ဖြစ်ပေါ်
ရပါမည်။

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

(Faint handwritten script)

[illegible]